

ԱՔՐԱՀԱՄԱՐՔ. ՔԻՒԲԵԼԵԱՆ-ԵԿԷՆԵԱՆԻ
ԶՈՅԳ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ,
ՆՈՒՒՐՈՒԱԾ ՀԱԼԵՊԻ 1813Ի
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
mihran.min@aya.sy

Հալէպի պատմութիւնը «Հարուստ» է օսմանեան բռնատիրութեան դէմ տասնեակ ապստամբութիւններով ու ժողովրդական յուզումներով, որոնցմէ առաւել ծանօթ են 1655, 1734, 1791, 1804-1805, 1813 եւ մանաւանդ՝ 1819-1820ի ըմբոստացումները:

Իւրաքանչիւր ապստամբութիւն, բնականաբար, ունեցած է իր ուղղակի եւ անուղղակի պատճառները: Անոնք ընդհանրապէս հետեւեալն էին կա՛մ օրուայ իշխանաւորներուն ու մանաւանդ՝ կուսակալներուն կիրառած բռնութիւններուն ու պահանջած ծանր տուրքերուն, եւ կա՛մ՝ քաղաքի երկու մեծ ուժերուն՝ ենիչերիներուն ու էշրաֆներուն՝ միջեւ ստեղծուած հակամարտութեանց ու շահերու խաչաձեւումին: Որպէս անուղղակի պատճառ, միշտ առկայ եղած է անշուշտ քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամը, որ ընդհանուր դժգոհութեան մթնոլորտ ստեղծած է ժողովրդային խաւերուն մօտ: Վերջիններս, ամէն առիթով պատրաստ էին բարձրացնելու իրենց ձայնը եւ պարզելու ապստամբութեան դրօշը:

Յիշեալ մեծ շարժումներէն մէկն է 1813ի ապստամբութիւնը, որ սկսած է իշխանութիւններուն դէմ՝ ենիչերիներու ըմբոստացումով, կուսակալ Ռադէպ Փաշայի² իշխանութեան օրերուն, եւ շարունակուած է անոր յաջորդին՝ Մուհամմէտ Ճալալուտին Փաշայի³ ժամանակ (վերջինս Հալէպ մտած է 23 Յունիս/5 Յուլիս 1813ին):

Ճապպար Չատէն փոխարինած է Ռադէպ Փաշան, որովհետեւ ան իր վարուելակերպով աւելի խիստ էր ու դաժան եւ աւելի հեշտութեամբ կրնար ճնշել ապստամբութիւնը, մանաւանդ որ Հալէպ դալէ առաջ, այլ նահանգներու մէջ պատուհաս եղած էր ենիչերիներուն, այնքան՝ որ իր Հալէպ հասնելէն առաջ իսկ, անոնք իրենց հարստութիւնը թաքցուցած էին եւրոպացի վաճառականներու եւ հիւպատոսներու մօտ, որպէս նախազգուշական քայլ:

Չոպան Օղլի, ժողովուրդին մօտ սարսափի մթնոլորտ ստեղծելու համար, Հալէպ մտնելէ անմիջապէս ետք, գլխատած է հինգ ենիչերի, ապա բարեկամութիւն կեղծած անոնց հետ ու մանաւանդ, անոնց ղեկավարներէն՝ Իպրահիմ Իպն Խալասի հետ, մինչեւ որ յաջողած է շահիլ անոր վստահութիւնը եւ վերջինիս միջոցով ենիչերիներու մեծամեծներէն 18 հոգի խնճոյքի հրաւիրելով, ձերբակալած ու գլխատած է զանոնք եւ գէթ ժամանակաւորապէս քաղաքը հանգստացուցած անոնց ոտնձգութիւններէն:

Ենիչերիներու 1813ի ապստամբական ա՛յս շարժումին առիթով է, որ գրուած են հոս հրատարակուող զոյգ բանաստեղծութիւնները: Թէեւ անոնց վերնագիրներուն մէջ յտակօրէն չէ յիշուած, թէ քաղաքի ո՛ր թուականի ապստամբութեան առիթով գրուած են անոնք, բայց առաջինին մէջ, շարժման

գլխավոր դերակատարներէն՝ կուսակալ Չոպան Օղլիի, Իպրահիմ Հարպլիի⁴, Հասան Խալասի⁵ անուններուն եւ հիճրէթի 1228ի (23 Դեկտեմբեր 1812/4 Յունուար 1813-11/23 Դեկտեմբեր 1813) առկայութիւնը կասկած չեն ձգեր, որ ան կը վերաբերի 1813ի ապստամբութեան:

Երկրորդ բանաստեղծութեան մէջ կրկին յիշուած է Հասանի մը անունը. կայ նաեւ պատմական դէպքի մը մասին ակնարկութիւն մը՝ «Սպան գՀասան հանդէպ իմ աչաց» տողով: Եթէ վերոյիշեալ տողը չըլլար բանաստեղծութեան մէջ, թերեւս տարուէինք կարծելու, թէ այս երկրորդ բանաստեղծութիւնը յօրինուած է 1819-1820ի ապստամբութեան առիթով, որովհետեւ քիչ մը զարմանալի կը գտնենք, որ նոյն հեղինակը նոյն դէպքերուն առիթով գրած ըլլայ երկու տարբեր բանաստեղծութիւններ, մանաւանդ որ 1819-1820ի ապստամբութեան գլխավոր ղեկավարը եւս կը կոչուէր Հասան (Մուհամմէտ աղա Իպն Հասան Քըճճէ)⁶:

Հրատարակութեան տրուող առաջին բանաստեղծութեան համար նկատի ունեցած ենք հեղինակին բանաստեղծութիւններու երկու ձեռագիր ժողովածուները, որոնք կը գտնուին մեր տրամադրութեան տակ:

Առաջին օրինակը թերի է եւ ունի վերջին եօթը համարները միայն: Իսկ երկրորդը՝ ամբողջական է, բայց ժամանակով համեմատաբար աւելի ուշ է քան առաջին օրինակը: Ամբողջական օրինակը ԺԹ. դարակէսի գրչութիւն է, իսկ թերին՝ ԺԹ. դարասկիզբի: Ամբողջական օրինակին տողերը չեն անջատուած երկու մասի, ի տարբերութիւն թերի օրինակին: Մենք հետեւած ենք թերի օրինակին եւ իւրաքանչիւր տող բաժնած ենք երկու մասի, քանի որ նոյն ձեռագրին մէջ իր միւս բանաստեղծութիւնները եւս բաժնուած են տողային երկու մասի:

Բնագիրը կազմելու ժամանակ բնականաբար հիմք ընդունած ենք ամբողջական օրինակը: Երկու օրինակներուն միջեւ տարբերութիւնները թէեւ չնչին՝ տողատակին յիշատակած ենք զանոնք: Զանց ըրած ենք միայն բառասկզբին յաճախ հանդիպող Ը տառը եւ բառերուն մէջ աւելցուած Ըերու տարբերութեանց յիշատակումը:

Հրատարակուող երկրորդ բանաստեղծութեան համար ձեռքի տակ ունեցած ենք միայն մէկ օրինակ, որ հեղինակին ինքնագիրն է եւ ընդօրինակուած է 1810-1830ի իր գրառումները պարփակող ձեռատետրին մէջ (թերթ 82-ը), որ կը պահուի Հայէպի Հայ Կաթողիկ Առաջնորդարանի գրադարանին մէջ:

Մեզի համար դժուար եղաւ հրատարակուող երկրորդ բանաստեղծութեան վերծանումը, որովհետեւ մեր տրամադրութեան տակ եղած օրինակը հեղինակային սեւագիր օրինակն էր, բաւական դժուար ընթեռնելի ու լի՝ յապաւումներով, մանաւանդ որ ան, ինչպէս նախորդը, յօրինուած է բաւական խրթին գրաբարով:

Յատկանշական է Քիւրէյեանի՝ օրուան քաղաքական դէպքերուն հանդէպ ցուցաբերած հետաքրքրութիւնը: Հեղինակը անտարբեր չէ քաղաքին մէջ պատահած անցուդարձերուն նկատմամբ: Ան բանաստեղծութիւն մը գրած է նաեւ 1818 Ապրիլի 16ին, Հայէպի մէջ կուսակալ Խորշիտ Փաշայի⁷ կողմէ սպաննուած 11 կաթողիկներու նահատակութեան առիթով («Վ[ա]ս[ճ] հալածանաց որ եղև ի Բերիա յամին 1818», տես՝ իր ձեռատետրը, թերթ 81-Ա): Նախապէս

իրեն վերագրած ենք նաեւ Հալէպի 1822ի մեծ երկրաշարժին նուիրուած «Ողբ» մը⁸։

Քիւրէիեան ունի նաեւ զանազան եկեղեցականներու ընտրութեան եւ օժման առիթով յօրինուած բանաստեղծութիւններ եւ այլեւայլ անցուղարձերու առիթով գրուած այլ գործեր եւս։

Որքան ծանօթ է մեզի, պատմական դէպքերու վրայ հիւսուած Քիւրէիեանի այս բանաստեղծութիւնները մեր մատենագրութեան պատմութեան մէջ եզակի երեւոյթ են։ Արդարեւ, յատկանշական է երբ հայ բանաստեղծ մը Հալէպի պատմութեան ու հոն պատահած դէպքերուն առիթով ստեղծած ըլլայ նոյնաման գրական գործեր։ Հետեւաբար մենք դէմ յանդիման կը գտնուինք քաղաքացիական գիտակցութեամբ օժտուած անձի հետ։

Բանաստեղծութիւններուն հեղինակը՝ Աբրահամ Արք. Քիւրէիեան-Եկէնեան ծնած է Քիլիս, 1786ին։ Փոքր տարիքին անցած է Հալէպ, ապա ղրկուած է Զմմառու Վանքը, ուր կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է 1809ին։ 1823ին ստացած է եպիսկոպոսական աստիճան ու նշանակուած է Հալէպի հայ կաթողիկ համայնքի առաջնորդ, նոյն պաշտօնին վրայ մնալով մինչեւ իր մահը՝ 15/27 Յուլիս 1832։

Հեղինակ է գրաբարով գրուած քանի մը տասնեակ բանաստեղծութիւններու, որոնց մեծ մասը նուիրուած է Աստուածամօր։ Ան իր ձեռագիր օրատետրին մէջ նախ հայերէնով, ապա՝ արաբերէնով ամենայն բարեխղճութեամբ օրագրած է նաեւ 1819-1820ի Հալէպի մեծ ապստամբութեան մանրամասնութիւնները։ Իր տեսակին մէջ եզակի այս գործը Տէր Պետրոս Արք. Միրիաթեանի եւ տողերուս հեղինակին համատեղ աշխատանքով 2008ին լոյս տեսաւ առանձին հատորով⁹։

Հայերէնի ու արաբերէնի թարգմանած է նաեւ բազմաթիւ գիրքեր¹⁰։

Ստորեւ՝ Աբրահամ Արք. Քիւրէիեան-Եկէնեանի առաջին բանաստեղծութիւնը, նուիրուած՝ Հալէպի 1813ի ժողովրդական ապստամբութեան։

Վ[ա]ս[ն] Անցից Ապստամբացն Բերիոյ

Արի՛ անցաւոր
Ընթա՛ ը[նդ]առաջ
Արձակերասան
Նոր լուր թակարդել

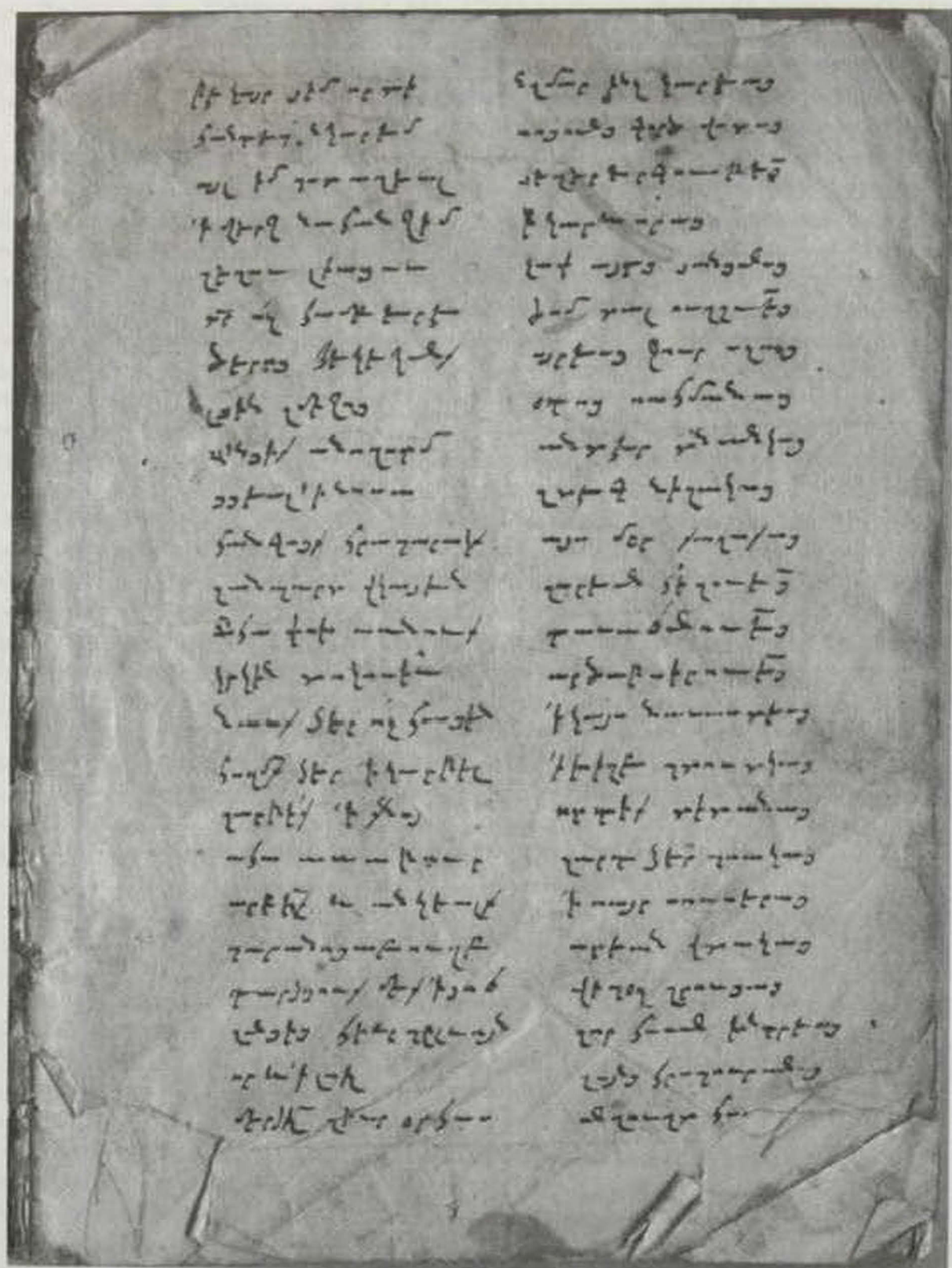
յասայաթեզ կենաց,
յայս վայր մրցանաց,
յեղյեղ եզերաց,
յուռկան լըսելեաց։

Ահ մեծ է ասէ
Ի ձեռս անկանիլ
Սուր Ս[ուր]ք Ա[ստուծոյ]
Հանէ յընթերաց

փող հեթանոսաց,
հաստչին հասակաց,
ի մէջ կոհակաց,
ըզշունչ վիշապաց։

Աչք իմ ո՛չ տեսցէ
Առե[ա]լ վերամբարձ
Յանկարծ եղանին
Թէ եւ փախնուցուն

դրօշակ պարծանաց,
ի յաջ վատթարաց,
ճարակ որսորդաց
ի թոխչս արծուեաց։

Չեռագիր էջ մը «Վասն Անցից Ապստամբացն Բերիոյ» բանաստեղծութենէն

Թէ վա՛շ կարդացից
Ձոր յիս կ'արեւեր
Այլ զիս առ ի պար
Յաշխար հրաւիրեն

Ո՞ր են անձկագեղը
Ահա՛ լըրացաւ
Դէմք են ի դեղին
Հաս ահ արհաւիրք

Արդեօք կամակար
Սիրտն ճեպ ի ճեպ
Հարց գայդ պատահար
Մեկնել ո՛չ գօրեն

Որչափ մակաղիս
Նոյնչափ ճարակես
Կա՛ց ու հեռացե[ա]լ
Չի՛ք ինչ սառնորակ

Երկիր ի լինել
Ահեղ ատենին
Յայնժամ ո՛չ հնարք
Ճառեն փրկու[թ]ե[ան]

Ո[ր]պ[էս] զայս քաղաք
Ոչնինչ եւ կորով
Ձոր ի շատ ամաց
Բայց Չափան Օղլի

Լարեա՛ զաղեղունս
Տե՛ս զի հօրամոյն
Ո[ր]պ[էս] ո՛չ ՚ի հուր
Լակով երկիւղի

Տեսիլք նախընթաց
Եւ նախ է փայլակ
Փայլակ հոշակի
Մինչ չեւ արարե[ա]լ

Սա հաս ժամանեալք
Ի ջահ բարկացայտ
Գիշեր համարեալ
Այն ինչ օրհասին

Հասեալ սա ըզմեօք

առ խոր խարանաց,
նոցուն գործ ազդեաց,
խմբի լալակցաց,
նոր տիք պատանեաց:

ո՞ր գոյն երեսաց,
պ[ատ]զամ կանխասաց,
եւ մէջք ցաւագեաց,
սրտի եւ աչաց:

արդեօք ըստ դիպաց,
քաղիտ ի լանջաց,
այդ իսկ փորձողաց,
առ քստմնել հերաց:

ի սեր քո կենաց,
ըզթոյն ի յաստեաց,
նանիր պատրանաց,
ի սիկ յորձանաց:

յանդիմանակաց,
պարտեօք յանցանաց,
ոչինչք գոյու[թ]ե[ան]ց,
ի դատաստանաց:

վայր ապստամբաց,
ի պատժոյ քափեաց,
ո՛չ ոք նրաճեաց,
սաստիք սպառնալեաց:

քոյոց հայելեաց
մանկիկ խուն ամաց
ո[ր]պ[էս] ո՛չ ի սուր,
տիրէ քաղաքաց:

ազդումն լըսելեաց,
քան ձայն որոտմանց,
գործ մեծ վճարեաց,
զնդից ճամբարաց:

հեռուստ ի վայրաց,
գիշեր ճեմագընաց,
անփոյթ վրտանգաց
հանգիստ պաշարեաց:

ի մէնջ բացակաց,

Զաւան ապստամբ
Վեցեակ անը[նդ]իատ
Եհար ի յաւար

Ապա դէն եղեալ
Զակառ մեր խնդրէր
Այլ մեր բռնատրք
Անգործ ի պատուէր

Իսկ նա ըզգայրոյք
Պահէր լըրու[թեամ]ք
Եւ ի հիւս վարմին
Ըզտիւ ըզգիշեր

Գայ պատրաստու[թեամ]ք
Խումբ խումբ խառնիխումն
Ը[նդ] իւր բերելով
Հանդէպ քաղաքին

Նոր ամպ ձեռագործ
Զերկնիւք տարածե[ա]լ
Այնպ[եա] ահագին
Մինչ զի ի կանանց

Բարբառ հրապարակ
Անդէն ընթանայր
Անյոյզ աներկիտ
Այլ գործ ի ծածուկ

Յառաջ մեծագին
Ըզդաւ քագուցեալ
Կիսոյ ըզպաշտօն
Այլոց ըզպատիւ

Հասան Խալասեան
Կարգեալ հրոսապետ
Մոյն սա հպատակաց
Սաստիկ հարուածովք

Կարծէր յապաղել
Ըզդուքս պատաղեալ
Այլ ել ի դերել
Քանզի նախագրաւ

Սա ժառանգ քրէր
Ի գործ ի խորհուրդ

անդուլ պաշարեաց,
ամսովք մարտու[թ]ե[ան]ց,
ի սայր սուսերաց:

մերոց նահանգաց,
գոր նախ պահանջեաց,
խ[որ]հ[ուր]դ զիւր կամաց,
կարգին հրամանաց:

խորին այդ վիրաց,
ներքոյ պատանաց,
մօտալուտ չարեաց,
անդուլ դեզերեաց:

ճոխ հանդերձանաց
բազմու[թեամ]ք զօրաց,
ճամբար ինչ գերեաց,
բանակ յարդարեաց:

ծուխ դնթանօթաց,
հովանի զօրաց,
մուտք այս բանակաց
մահու վընասեաց:

ի գլուխ մետղոսաց,
դքսին ի դիմաց,
կալ ի վըտանգաց,
հնարէր դաւանաց:

ձըրիւք պարգեաց,
ի սէր կախարդեաց,
ետ գործակալաց,
խորհրդականաց:

մին յերելելեաց,
զիշխանս խրամատեաց
տոյժըս տուգանաց,
բարդե[ա]լ կուտակեաց:

զօրհաս իւր վշտաց,
յայն գործ դառնու[թ]ե[ան]ց,
խ[որ]հ[ուր]դ իւր կամաց,
մահու ժամանեաց:

բարեմասնու[թ]ե[ան]ց,
քան զայլս ի պետաց

Այլ լեալ հրոսապ[ետ]
Գոզցես այդ պաշտօն

Պատիր են ազդնունք
Թէ դատ արասցեն
Արոյր շպարի
Ջոսկոյն իսկ կեղծեալ

Ունայն են պարծանք
Ունայն եւ ըսքանչ
Ունայն են մըթերք
Ունայն են խորհուրդք

Այն ինչ անզգոյշք
Առնոյր կուսակալն
Յետ պառակտելոյ
Ջիւրպլի Իպրահիմ

Այս այր ծարաւի
Բռնի նըւաճէր
Նըմին հակառակ
Իշխէր ը[նդ]խառնիլ

Ահեղ ծերունի
Ունէր ներկանայ
Յուժկու ի հագագ
Խոշոր անդամովք

Յորժամ կուսակալն
Երկիւղ անհնարին
Քանզի կարծէաք
Կըլանել զհամայնս

Յանյժամ համօրէն
Ը[նդ] մէջ քաղաքին
Անդէն եւ փութով
Եւ դրունք աղխեցան

Դիմեն դիմագրաւ
Խմբին ի Քարլըք¹¹
Խուճապ առ խուճապ
Ը[նդ] ձայն հրացանից

Երկիւղ պաշարման
Հասին առ ժամայն
Ուր եւ փախնուցուն

եղեւ զհշախանձ,
ըզնա փոփոխեաց:

ըզգայարանաց,
լոկ ըստ երեսաց,
ի տիպ դենարաց
յաչըս տեսողաց:

արի կորովեաց,
յաւերժ կերտելեաց
ոսկոյ մեծատանց,
հին խորագետաց:

հինից յարուցմանց,
ըսկիզբն դաւանաց,
զհշխանս ի միմիանց,
խնդրէր ի պետաց:

ոսկոյ եւ փառաց,
զայս մայր քաղաքաց,
ո՛չ ոք յիշխանաց,
ի դատ հա[ատա]կ[ա]ց:

խոժոռահայեաց,
ըզհերըս մօրուաց
կոպիտ ըստ դիմաց,
զոգ դեւ մարմնագգեաց:

զայն զիւր կամս յայտնեաց,
ըզմեզ պաշարեաց,
թէ մարտ դառնու[թ]ե[ան]ց,
ը[նդ] հուպ ժամանեաց:

խումբ զօրավարաց,
լիներ զինագգեաց,
ելք ճանապարհաց,
ի քաղաքացեաց:

քաջք շահատակաց
առ մարտ բշնամեաց,
խառնին երերաց
ձայնք դնթանօթաց:

դողդող վարանաց,
սրտի եւ ծնգաց,
բնակիչք եզերաց,

Կարծենք սուսերք

Ամպրոպ ամբարձաւ
Գոգ շարժ անդնդոց
Ի յութ վայրկենի
Առաւ ապստամբ

Ի խոան ամբոխին
Ձիւրոց խորհրդոց
Վատահ բարբառ[աւ]
Մատնել գիպրահին

Ձի՞ք է ձեզ եղբարք
Փոխել ը[նդ] միոյ
Ձի՞նչ պէտք են մարտի
Լինել թշնամի

Ո՛չ որ առ ի մենջ
Կամ մի՛ կորուսցէ
Մի՛ լոկ հրովարտակ
Փակե[ա]լ ըզմիոյն

Յայն բան հրապուրեալ
Խնդրեն գիպրահին
Յայնժամ կորացաւ
Պոտիւք անխընայ

Թէ կայր յիմ սրտի
Հանդէպ նըկարեն
Այլ իմ պատաղեալ
Ի վերջ նահանջեն

Ձեղաւ լիացաւ
Տ[է]ր ո՛չ համբերէ
Ծերոց հեկեկանք
Լըցին ըզմիջոց

Անցիք անողորմ
Յցե[ա]լ ի ն[ո]ս[ա]
Հանգոցք հրապարակք
Չանպարտ վկայեն

Ահա՛ փոխ առնուք
Կրկին տոկոսի
Նաւք ձեր ո՛չ հասցեն
Հողմք ձեր ի կարթել

ինքեան յետընթաց:

խուժան դաժանաց,
ի խիտ փոթորկաց,
քաղաք հետտողաց,
քսան եւ ութ ամաց¹²:

Հասան ժամանեաց,
դէմ տերազերծեաց,
ը[նդ] իւր ընկերաց
իւրոց թշնամեաց:

ասէր զինակրաց,
զոգիս մեր բազմաց,
արեան հեղու[թ]ե[ան]ց,
մերոց սիրելեաց:

դիպող է չարեաց,
զլխոյն ի հերաց,
սաստիկ հրամանաց,
զլխոյ խնդրանաց:

վատ[եա]լ տրգետաց
տալ արեանարբուաց,
այս մայր քաղաքաց,
վատթար լկանաց:

նշմար ինչ կարեաց,
սոցունց գործ վատաց,
յեղերերգու[թ]ե[ան]ց,
ի կարեւորաց:

չափ այդ¹³ յանցանաց,
ժամ տալ ուղղու[թ]ե[ան]ց,
այրեաց ջուր աչաց
օդոց սահմանաց:

անտէր տընանկաց,
ըզտէզ միգակաց,
այս մօր քաղաքաց
զարեան հեղու[թ]ե[ան]ց:

դաւաճանու[թ]ե[ան]ց,
արծաթսիրու[թ]ե[ան]ց,
ի կայս նաւաստեաց,
ի խեղր պըտուտկաց:

Զարթի՛ք ի քընոյ
Ահա՛ առաքուր
Արբեայք եւ անկեայք
Պարանոցաբուղիս¹⁵

որդիք տիտանաց,
գարդք¹⁴ ձեր պըսակաց,
‘ի սայր սուսերաց,
արեան վըտակաց:

Դարձցուք մեք ի յոճ
Զանցից Հիւրպլոյն
Որ եւ ի լըսել
Դարձե[ա]լ զիւր օրհաս

վիպող զըրուցաց,
զոր Հասան խնդրեաց,
զայնց հրապուրանաց,
անշուշտ հաստատեաց:

Ելեալ ի նըժոյգ
Ճեպէր ի խուսել
Ծունկ իւր լեալ անտոկ
Անկեալ ընթանայր

իւր երիվարաց,
յիւրոց ատելեաց,
ըղծի հրամանաց,
հետի կորագընաց:

*Ստորեւ՝ Աբրահամ Արք. Քիւրէշեան-Եկէնեանի երկրորդ բանաստեղծու-
թիւնը, նուիրուած՝ Հալէպի 1813ի ժողովրդական ապստամբութեան:*

Ս[ա]կս Ապստամբու[թ]ե[ան] Բերիոյ

Ո՛հ հուր փաղաղեալ
Առե[ալ] միւս այրման
Զիարդ փոյթ գատաւ
Փոխե[ա]լ առ ‘ի յոյգ

‘ի մէջ ընթերաց
յանշէջ դուրսակսաց
սիւզ անդորրանաց
անսանձ սրրկաց:

Յորդան ներկեցան
‘Ի գաւիթ դըսին
‘Ի լեշ ելեւջ
Գ[լու]ս առանձին

լճակք ջրմղաց
յարիւն ճապաղեաց
թափե[ա]լք ‘ի դ[ա]հճ[ա]ց
քեցե[ա]լք ‘ի յանձնեաց

Թ[ա]փ[ո]ւր քրստանի
Պրծե[ա]լք հովանոցք
Հողմունք համ[ա]խ[ո]ւմբիւ
Զեղերց դիպելոց

‘ի դրնփ[ա]կ[ա]ց
‘ի մած տ[ա]խտ[ա]կ[ա]ց
յ[ա]րձ[ա]կի խորխընթ[ա]ց
սուլեն տաղասաց:

Ծառքն բերեթեւ
Հրաւեր ակնարկին
Բայց ո՛չ ‘ի գուարթ
Զի որդեկորոյս

շարժին կորագնաց
‘ի մուտ պ[ա]րտիզաց
այլ գոլ լալագգե[ա]ց
կան ‘ի վաղերաց:

Զայնք ‘ի ք[ա]ղ[ա]քէն
‘Ի մուայլ գիշերին
Ճիչ եւ մուգմունք
Հրճուանք եւ աղետք

ձայնք ‘ի դրանէ
ազդեն լսելեաց
խ[ա]ռն[եա]լք ‘ի միմիանց
ձեռնակցորդք իր[ե]ր[ա]ց:

Մեր միտք շլացան

‘ի բաք ընտր[ա]ն[ա]ց

Այլ ո՛չ որոշեն
Մ[ա]հ[ո]ւ նշ[ա]ն[ա]կ
Կարծենք հ[ա]ն[ա]յ[ա]զ

Չերկիտ առաքես
Գոգ փոյթ զմարդ
Քոյդ երեվարիկը
Սուր սուր սլանան

Ի տարապարհակ
Վարեն հր[ա]յ[ա]ր[ա]կի
Տանել յայլ ք[ա]ղ[ա]ք
Կ[ամ] գոլ բեռնակիրք

Կ[ամ] աւելածու
Յայց բռնի վարին
Ի բ[ե]ռնալ գյարդ
Լքանին տնանկ

Ողբան չորեքին
Ընդ պէսպ[էս] արկածք
Ձի մարտք եւ մարտիկք
Խոփու անկանայ

Նորամպ ձեռագործ
Ձերկնիւք տարածե[ա]լ
Այնպ[էս] ահագին
Մինչեւ ի կանանց

Չպեյզ քաջ ընդ փոյթ
Շրթամբք արծակե[ա]լ
Վա՛ղ ձեզ ասելով
Երթայք առանձին

Բան ինչ կար ասել
Մինչ չեւ է ելե[ա]լ
Լցե[ա]լ զփ[ա]փ[ա]ք
Ներեն գալ հանդէպ

Անպ[ա]րտ ես ասե
Ձիմ գոյս ոչ խնդրեմ
Միայն թէ յ[ա]ռ[ա]ջ
Սպան զՀասան

հանդէս ի կարե[ա]ց
գոչ քնդանօթաց
բեպ[ետ] գաւետեաց:

լանջաց թշնամե[ա]ց
նախ մահ ժամանե[ա]ց
հեծելագօրաց
յորսալ հգօրաց:

բռնու[թեամ]բ բրոց
ը[նդ] որբանեկաց
գոյտս երիվարաց
աղի ծանրու[թ]ե[ան]ց:

բնակարանաց
գումարք բն[ա]կչաց
եւ զկեր չորեաց
զիրեանց գործ ձեռաց:

եղ[ա]ն[ա]կք ամաց
ինքեանց դիմակաց
ոխք եւ արհ[ա]ւիրք
զգարդ դեմետրայ:

ծուխ քնդանօթաց
հովանի գօրաց
մուտ այս բանակաց
մահու վնասեաց:

լինէր յետագնաց
տէգոց գտանաց
մեր բ[ա]ր[ե]կ[ա]մ[ա]ց
ի ճաշ խրախճ[ա]ն[ա]ց:

զիշխան իշխանաց
շունչ իմ յընթերաց
վերջին իւր կ[ա]մ[ա]ց
դքսին երեսաց:

յիմոց մեղանաց
եւ ոչ զարեւն կենաց
զանարժան կենաց
հանդէպ իմ աչաց¹⁶:

Ո[ր]պ[ե]ս եւ կամեր
Յ[ա]ռ[ա]ջ գՀասան
Անդէն առն մին
Երկուց դիակունք

այնպ[ե]ս յաջողեաց
գրաւեր 'ի յաստեաց
միտոյն պատահեաց
յերկիր հոտոտե[ա]ց:

Արդեօք եզերիս
Յերկրայս գմերոյս
Շիջե[ա]լ թէ կպցեալ
Մ[ա]տ[ա]մբ դաւադիր

կարծեօք յերկոսանց
սիրոյ սլացմանց
յիւր զճաճ[ա]ն[ա]ց
աւուրց շրջանաց:

Չիք կիրք կարեւր
Զ[ան] չար վճարել
Զ[ան] զայդ յոռեգոյն
Լինել տեսազերծ

ազդարար կ[ա]մ[ա]ց
փ[ո]խ[ա]ն երախտեաց
'ի մէջ սիրելեաց
բանից եւ գաղտնե[ա]ց:

Մեկնե[ա]լ հեռացիր
Ձի աւարառուք
Հազիւ թէ գտցես
Չոք հ[ա]լ[ա]տ[ա]րիս

ով դու յայնպիսեաց
ըստ աւագակաց
յետ ժ[ա]մ[ա]ն[ա]կ[ա]ց
'ի բարեկամաց:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Անոնք ծանօթ էին մահւ «Մայետ» կամ «Միյատա» անունով, ընկերութեան մէջ կը կազմէին յատուկ դասակարգ եւ մեծ քիւ կը ներկայացնէին մանաւանդ՝ Հալէպի մէջ: *Էշրաֆները* կը սիրէին կարծել, որ իրենք սեռած են Մուհամմետ Մարգարէի սերունդներէն եւ ունէին պետութեան կողմէ իրենց տրուած բազմաթիւ մենաշնորհներ: Անոնք գերծ կը կացուցուէին որոշ տուրքերէ, զինուորագրութենէ եւ կը վայելէին անձեռնմխելիութեան իրաւունք: Այս բոլորով, կրցած էին գրաւել յատուկ դիրք՝ հալէպեան ընկերութեան մէջ:
- ² Հալէպի կուսակալ նշանակուած է հիճրէթի 1226ին (14/26 Յունուար 1811-3/15 Յունուար 1812):
- ³ Ան ծանօթ է մահւ Չապան Օղլի - Չոպան Օղլի կամ Ճապպար Չատէ անուններով (محمد جلال الدين باشا المعروف بجبان أوغلي - جوبان اوغلي أو جبان زاده): Բնիկ պոզաուրցի է: 1805ին նշանակուած է կուսակալ Սեբաստիոյ, 1808ին՝ Տիարպեթիի, 1813ին՝ Հալէպի, 1816ին՝ Կարմոյ, ապա՝ Ատանայի, Մարաշի (2 անգամ), հուսկ՝ կրկին Սեբաստիոյ, եւն.: Մասնակցած է ռուսերու եւ պարսիկներու դէմ օսմանցիներու մղած պատերազմներուն: Հալէպի պատմութեան նուիրուած գրականութեան մէջ յիշուած է որպէս քաղաքին ամենէն բռնատէր ու ամենէն արիւնաբեր կուսակալներէն մէկը: Սպաննած է բազմաթիւ անմեղներ ու գրաւած՝ ամոնց ունեցուածքը, այնքան՝ որ շատեր, փրկելու համար իրենց կեանքն ու ինչքը, ստիպուած հեռացած են քաղաքէն: Մահացած է 7/19 Նոյեմբեր 1846ին:
- ⁴ Հալէպի մեծահարուստ վաճառականներէն ու ենիչերիներու մեծատրոններէն Իպրահիմ Աղա Հարպլի (إبراهيم آغا حربلي): Կուսակալ Չոպան Օղլի իմանալով անոր հարստութեան մասին, ձեռքակալած է զայն ու բանտարկած իր մօտ, թուրք կուսակալներու նստավայր՝ Շեխօ Պաքըր անունով ծանօթ վայրին մէջ ու հրամայած է չարշարել զայն օրն ի բուն: Չինք մերկացնելով՝ նստեցուցած են տաքցուած պղնձեղէններու վրայ, այնքան՝ որ մարմնին իղիքը սկսած են հալիլ: Ծեծի տակ խոստովանած է իր հարստութեան թաքստոցները եւ երբ կուսակալին զինուորները

համոզուած են, որ տիրացան անոր ամբողջ հարստութեան՝ գլխատած են զայն: Սպաննութեան՝ հիճրէթի 1228ին (23 Դեկտեմբեր 1812/4 Յունուար 1813-11/23 Դեկտեմբեր 1813), եղած է 75 տարեկան *إعلام النبلاء، بتاريخ حلب الشهباء* (محمد راجب الطنباخ الحلبي، 9. Հոտ., Բ. տիպ, Հալէպ, 1988, էջ 305), մինչ ԱլՇէյխ Քամէլ ԱլՂըզզի (*نهر الذهب في تاريخ حلب*, 9. Հոտ., Բ. տիպ, Հալէպ, 1993, էջ 249) սպաննութեան բուական ցոյց կու տայ հիճրէթի 1229ը (12/24 Դեկտեմբեր 1813-1/13 Դեկտեմբեր 1814):

- ⁵ Նկատի ունի ենիչերիներու Հալէպի մեծամեծներէն՝ Հասան Աղա Իպն Հուսէյն Աղա Խալաս Ջատէն: Հալէպի պատմութեան նուիրուած գիրքերու մէջ կան անոր գործած չարիքներուն ու բռնութիւններուն մասին բազմաթիւ մանրամասնութիւններ (տե՛ս, օրինակ՝ Եւսէֆ Իպն Տիմիթի Իպն Շըրրոնս Ալ Խուրի Ապպուտ Ալ Հալապիի *يوسف بن ديمتري بن جرجس الخوري عيود الحلبي، حوادث حلب اليومية ١٧٧١-١٨٠٥، المرتاد في تاريخ بلاد* հրատարակութեան պատրաստեց՝ Ֆաուուազ Մահմուտ ԱլՖաու-ուազ, Հալէպ, 2006, էջ 321-322): Յիշեալը իր ծագումով կը պատկանէր *էշրաֆ*ներու դասակարգին, բայց 1804-1805ի ապստամբական շարժումներուն կողմէն է ենիչե-րիներու կողքին:

Հիճրէթի 1229ին (12/24 Դեկտեմբեր 1813-1/13 Դեկտեմբեր 1814) սուլթանական հրովարտակ (ֆերման) մը հասած է Հալէպ, որ կը հրահանգէր իր եւ երկու երեսնի ե-նիչերիներու սպանութիւնը: Մահապատիժներու գործադրութենէն ետք, անոնց կալուածները վաճառքի հանուած են Պոլիսէն յատուկ ժամանած՝ Իպրահիմ Աղա Սալ-հըշըր անուն պաշտօնեայի մը կողմէ (ԱլՂըզզի, նոյն):

- ⁶ Մուհամմէտ աղա Իպն Հասան Քըճճէ: Հալէպի 1819-1820ի պատմական ապստամբութեան գլխաւոր ղեկավարն է: Եղած է նաեւ Հալէպի 1804-1805ի ժողովրդական ապստամբութեան ղեկավարներէն: 1820 Յունուար 21-Փետրուար 2ին, ապստամբութեան աւարտէն եւ օսմանեան զօրքերու քաղաք մուտքէն ետք, հինգ այլ ղեկավարներու հետ ձերբակալուելով, գլխատուած է: Անոնց գլուխները ի ցոյց մարդկանց դրուած են Հալէպի բերդին առջեւ, ապա կուսակալ Խորշիտ Փաշա զանոնք դրկած է Պոլիս՝ սուլթանական պալատ:

- ⁷ Խորշիտ Ահմէտ Փաշա, ծագումով վրացի բուրք քաղաքական եւ զինուորական գործիչ: Ծնած է Թիֆլիս, մօտաւորապէս 1758ին: 7 տարեկանին առեւանգուելով, որպէս ստրուկ ծախուած է քաթարի մը: Քանի մը «տէր»եր փոխելէ ետք, տիրացած է ազատութեան ու մտնելով զինուորական ասպարէզ՝ վարած է բազմաթիւ բարձրաստիճան պաշտօններ, հասնելով մինչեւ սատրապանութեան (մեծ վեզիր, 1812-1815): Տարբեր ժամանակներու եղած է կուսակալ Եգիպտոսի, Մորալի, Պոսնիայի, Սեւանիկի, Ռումելիի, Եանիայի, եւն.: Եղած է նաեւ 1821ի յունական ապստամբութիւնը բռնութեամբ ճնշող ու ահաւոր կոտորածներ կազմակերպող Օսմանեան բանակին ընդհանուր հրամանատարը:

Անոր մահուան մասին աղբիւրները կու տան տարբեր բուականներ: Անոնցմէ մէկը կը յիշէ, որ ան մահացած է յունական ապստամբութեան միջոցին, Հոկտեմբեր 1821ին. այլ աղբիւրներ կու տան 1822 եւ 1823 բուականները:

- ⁸ Միհրան Մինասեան, «Ողբ Ի Վերայ Բերիա Քաղաքին», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Նոր Երջան, Թ. Հոտ., Անթիլիաս, 1997-2001, էջ 417-421:

- ⁹ *تورة الحلبيين على الوالي خورشيد باشا العثماني (١٨١٩-١٨٢٠) يوميات المطران إبراهيم كويليان، تحقيق* (Հալէպցիներու ապստամբութիւնը կուսակալ Խորշիտ Փաշային դէմ (1819-1820), Արախան Արք. Քիւրէլեանի օրագրութիւնը), Բնագիրի հրատարակութիւն, յառաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Պետրոս Արք. Միրիաթեանի եւ Միհրան Մինասեանի, Հալէպ, 2008, 240+8 էջ:

¹⁰ Իր ընդարձակ կենսագրականը տրուած է վերոնշեալ արաբերէն հատորին մէջ, իսկ հայերէն կենսագրականը տրուած ենք *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրքի* Նոր Շրջանի Ժ. հատորին մէջ, Անթիլիաս, 2002-2006, էջ 226-230:

¹¹ Հալէպի թաղամաս՝ ԱլՄըշաթիէ եւ Մասալիս ԱլՄըսուաթ թաղամասերուն միջեւ, Պանքուսա թաղամասի հարեանութեամբ: Վերջինս եղած է ենիչերիներու կեդրոնը:

¹² Նկատի ունի հիմնադրութիւն 1228ը (23 Դեկտեմբեր 1812/4 Յունուար 1813-11/23 Դեկտեմբեր 1813), որ յիշեալ ապստամբութեան թուականն է:

¹³ Բ. քերի օրինակը՝ այդց:

¹⁴ Բ. քերի օրինակը՝ զարդ:

¹⁵ Բ. քերի օրինակը՝ պարանոցաբուր:

¹⁶ Ակնարկութիւնը կ'երթայ կուսակալ Չոպան Օղլիի կողմէ կազմակերպուած եւ վերելիշատակուած խնճոյքին, երբ ան իր մօտ հրաւիրելով ենիչերիներու 18 ղեկավարներ, կը ձեռքակալէ զանոնք ու մէկ առ մէկ կը գլխատէ: ԱլՂըզզի կը պատմէ (էջ 247-248), որ կուսակալը նախապէս իրեն մտերիմ դարձուցած է ենիչերիներու ղեկավարներէն Իպրահիմ աղա Իպն Խալաս անուն մարդ մը, որ կը հպարտանար, թէ ինք բարեկամն ու սիրելին էր կուսակալին: Կուսակալը երբ վստահ կ'ըլլայ, որ Իպն Խալաս կուրօրէն կը հաւատայ իրեն, անոր միջոցաւ խնճոյքի կը հրաւիրէ ենիչերիները ու կը գլխատէ զանոնք: ԱլՂըզզի կ'աւելցէ, որ Իպն Խալասի մտերիմ ենիչերիներէն մէկը յաճախ կը զգուշացնէր զինք Չոպան Օղլիէն ու կ'ըսէր, որ անոր ցուցաբերած սէրը կեղծ է, բայց ան չէր անսար իրեն տրուած նախազգուշական խորատներուն: Երբ զինք նախազգուշացնող մարդը եւս կը մտնէ խնճոյքին վայրը ու կը տեսնէ աւագանին շուրջ շարուած իր ընկերներուն զլուխները, կը գիտակցի խաբէութեան եւ իրեն ու ընկերներուն վիճակուած ճակատագրին, կը մօտենայ կուսակալին եւ ցոյց տալով անոր կողքին կանգնած Իպրահիմ Իպն Խալասը հարց կու տայ, թէ այս է՞ջն ալ պիտի սպաննուի միւսներուն նման, եւ կուսակալին դրական պատասխանէն ետք, կը խնդրէ, որ ան իր աչքերուն առջեւ նախ սպաննէ Իպն Խալասը եւ յետոյ միայն սպաննէ զինք: Ու այդպէս ալ կ'ըլլայ: Այս դէպքին է, որ կ'ակնարկէ Քիւրէլեան *«Սպան զՀասան Հանդէպ իմ աշաց»* նախադասութեամբ:

ARCHBISHOP APRAHAM KUPELIAN-YEGENIAN'S
TWO POEMS DEDICATED TO THE POPULAR UPRISING OF ALEPPO IN 1813
(Summary)

MIHRAN MINASIAN
mihran.min@aya.sy

Two original unpublished poems of Archbishop Apraham Kupelian-Yegenian (Kilis, 1876-Aleppo, 1832), which are dedicated to the 1813 popular uprising of Aleppo, are put into circulation for the first time. The poems describe the events and decry the huge losses and sufferings that the "mother city", Aleppo, underwent.

The first poem has 43 four-line verses. The second consists of 18 verses, both written in complicated grabar.

Two handwritten copies of the first poem have survived (the second copy is incomplete and has the last 7 verses only). The second poem survives only as a handwritten draft copy of the author.

Based on historic events, these two poems are unique phenomena in Armenian medieval literature, as one rarely comes across cases where an Armenian poet writes a poem on events that took place in Aleppo.

In his introduction, Minassian provides certain details regarding the uprising and the author of the poems.